

IMPLITSIT KOMPETENSIYALAR TUSHUNCHASINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Azadov Azizbek

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

ORCID: 0009-0006-7285-5050

azadov224@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy pedagogika va psixologiya fanida tobora dolzarblashib borayotgan "implitsit (yashirin) kompetensiya" tushunchasining ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining evolyutsiyasi (R. Uayt, N. Xomskiy), M. Polanyining implitsit bilim (tacit knowledge) nazariyasi, A. Reberning ongsiz (implitsit) o'rganish konsepsiyasi, K. Dvekning implitsit nazariyalar (mindset) yondashuvi hamda X. va S. Dreyfuslarning mahoratni bosqichma-bosqich egallash modeli tizimli tarzda yoritiladi. Zamonaviy xorijiy va milliy ilmiy adabiyotlar tahliliga tayangan holda implitsit kompetensiyalarning tarkibiy tuzilishi, ularning eksplitsit (ochiq ifodalangan) kompetensiyalardan farqi hamda ta'lim jarayonida ularni shakllantirish mexanizmlari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, implitsit kompetensiya, eksplitsit bilim, yashirin (tatsit) bilim, ongsiz o'rganish, implitsit nazariyalar, kasbiy mahorat, kompetensiyaviy yondashuv.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ ИМПЛИЦИТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Азадов Азизбек

Ургенчский государственный университет

имени Абу Райхана Беруни

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические основы понятия «имплицитная (скрытая) компетенция», которое приобретает все большую актуальность в современной педагогике и психологии. Рассматривается эволюция понятий компетенция и компетентность (Р. Уайт, Н. Хомский), теория неявного (тацитного) знания М. Полани, концепция имплицитного научения А. Ребера, подход К. Двек об имплицитных теориях (мышлении) и модель поэтапного формирования мастерства Х. и С. Дрейфусов. На основе анализа современной зарубежной и национальной научной литературы обосновываются структура имплицитных компетенций, их отличие от эксплицитных (явно выраженных) компетенций, а также механизмы их формирования в образовательном процессе.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, имплицитная компетенция, эксплицитное знание, неявное (тацитное) знание, неосознанное научение, имплицитные теории, профессиональное мастерство, компетентностный подход.

SCIENTIFIC-THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF IMPLICIT COMPETENCIES

Azadov Azizbek

Urgench State University named
after Abu Rayhan Beruni

Abstract. *The article analyzes the scientific and theoretical foundations of the concept of “implicit competence,” which is becoming increasingly relevant in modern pedagogy and psychology. It examines the evolution of the concepts of competence and competency (R. White, N. Chomsky), M. Polanyi’s theory of tacit knowledge, A. Reber’s concept of implicit learning, C. Dweck’s approach to implicit theories (mindsets), and H. and S. Dreyfus’s model of stage-by-stage skill acquisition. Drawing on an analysis of contemporary foreign and national scholarly literature, the article substantiates the structure of implicit competencies, their distinction from explicit competencies, and the mechanisms of their formation in the educational process.*

Keywords: *competence, competency, implicit competence, explicit knowledge, tacit knowledge, implicit learning, implicit theories, professional mastery, competency-based approach.*

Kirish.

XXI asrda ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning keng joriy etilishi bilan bir qatorda, mutaxassisning kasbiy faoliyatida namoyon bo’ladigan, biroq rasmiy ta’lim dasturlarida bevosita ko’rsatilmagan sifatlar — intuisiya, vaziyatni his qilish, tajribaga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyati kabi hodisalar tadqiqotchilar e’tiborini tortmoqda. Ushbu hodisalar ilmiy adabiyotda “implitsit (yashirin) kompetensiya” tushunchasi orqali ifodalanadi. Muammoning dolzarbligi shundaki, an’anaviy ta’lim va baholash tizimlari, asosan, bilim, ko’nikma va malakaning eksplitsit, ya’ni og’zaki yoki yozma shaklda ifodalanadigan qismini o’lchashga yo’naltirilgan, holbuki kasbiy faoliyat samaradorligining muhim qismi aynan so’z bilan to’liq ifodalab bo’lmaydigan, amaliyot jarayonida shakllanadigan bilim va malakalar hisobiga ta’minlanadi.

Maqolaning maqsadi – implitsit kompetensiya tushunchasining fanlararo (falsafa, kognitiv psixologiya, pedagogika, menejment) nazariy negizlarini tizimlashtirish, uning eksplitsit kompetensiyalar bilan nisbatini aniqlash va zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlili asosida ushbu tushunchaning tarkibiy-mazmuniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga doir manbalarni uch guruhga ajratgan holda tahlil qilish mumkin.

Birinci guruhga kompetensiya tushunchasining nazariy negizini yaratgan klassik ishlar kiradi. Uaytning (1959) “Motivatsiyani qayta ko’rib chiqish: kompetensiya tushunchasi” nomli maqolasi kompetensiyani shaxsning muhit bilan samarali o’zaro ta’sirga kirishuv qobiliyati sifatida talqin qiladi va bu yondashuv keyingi barcha tadqiqotlar uchun asos bo’lib xizmat qildi. Xomskiy (1965) tilshunoslikda “kompetensiya” (til qobiliyati) va “performans” (real nutqiy faoliyat) tushunchalarini bir-biridan farqlab, kompetensiyaning ko’p qismi ongsiz, ya’ni implitsit xarakterga ega ekanligini ko’rsatdi; bu g’oya keyinchalik kompetentlik nazariyasining boshqa sohalarga, jumladan kasbiy va pedagogik kompetentlikka ko’chirilishida muhim rol o’ynadi.

Ikkinchi guruhni implitsit bilim va implitsit o’rganish nazariyalariga bag’ishlangan ishlar tashkil etadi. Polanyiing “The Tacit Dimension” (1966) va “Personal Knowledge” (1958) asarlarida ilgari surilgan “biz bila oladigan narsalarimizdan ko’prog’ini bilamiz” degan mashhur tezis implitsit bilimning mustaqil, so’z bilan to’liq ifodalanmaydigan mohiyatini asoslab berdi. Zamonaviy tadqiqotlarda (Wieser, Tradition & Discovery: The Journal of the Polanyi Society) bu g’oya pedagogik kompetentlikni tahlil qilishga tatbiq etilib, o’qituvchining sinfdagi

vaziyatlarni intuitiv his qilishi va unga darhol munosabat bildirishi qobiliyati Polani nazariyasi asosida izohlangan. Shuningdek, tibbiy ta'lim sohasida Papadimos, Hsu va Pappada (2026) tomonidan chop etilgan tadqiqotda amaliy kompetentlikning katta qismi ustoz-shogird munosabatlari orqali uzatiladigan, kodlashtirib bo'lmaydigan yashirin bilimga asoslanishi ko'rsatib berilgan. Reber (1993) "Implicit Learning and Tacit Knowledge" asarida ongsiz o'rganish jarayonlarini eksperimental tadqiq etib, insonning murakkab qonuniyatlarni ularni og'zaki ifodalay olmagan holda ham o'zlashtira olishini isbotladi — bu implitsit kompetensiyaning kognitiv-psixologik mexanizmini tushunish uchun asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Uchinchi guruhga implitsit nazariyalar va mahoratni bosqichma-bosqich egallash konsepsiyalari kiradi. Dvek (2006) "Mindset" asarida shaxsning o'z qobiliyati haqidagi implitsit (chuqur, ko'pincha anglanmagan) e'tiqodlari uning o'quv va kasbiy faoliyatidagi motivatsiyasi va yutuqlariga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Dreyfus va Dreyfuslar (1980) tomonidan ishlab chiqilgan mahoratni besh bosqichda egallash modeli — yangi boshlovchidan ekspertgacha — kompetensiyaning yuqori bosqichlarida bilim eksplitsit qoidalardan implitsit, intuitiv sezgiga o'tishini nazariy jihatdan asoslab berdi.

Milliy ilmiy adabiyotda kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining falsafiy-pedagogik tahliliga bag'ishlangan bir qator ishlar mavjud. Xususan, Tojiboeva va Pulatova (2020) "Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot" maqolasida kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining o'zaro nisbatini "**Bilaman + Qila olaman + Istayman + Men qilaman**" formulasi orqali izohlaydi va bu yondashuvda ham bilim (eksplitsit), ham amaliy tayyorlik (ko'pincha implitsit) tarkibiy qism sifatida ko'rsatilgan. Shuningdek, o'zbek pedagogika tadqiqotlarida kompetensiya lotincha "competere" so'zidan olinganligi va bu tushuncha shaxsning sohaga oid xabardorlik darajasini anglatishi ta'kidlanadi, biroq mavjud milliy adabiyotda implitsit kompetensiya alohida, mustaqil tushuncha sifatida deyarli tadqiq etilmagan — bu esa mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot mavzusi bo'yicha manbalarni tahlil qilish uchun qiyosiy-tavsifiy tahlil, tarixiy-genetik tahlil va tushunchalarni kontent-tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi.

1. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining nazariy evolyutsiyasi

Kompetensiya tushunchasi ilk bor R. Uayt tomonidan psixologik ma'noda muhitga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsatish qobiliyati sifatida talqin etilgan bo'lsa, N. Xomskiy tilshunoslikda uni "ideal so'zlovchi-tinglovchining til tizimi haqidagi bilimi" sifatida belgilab, uni real nutqiy faoliyat (performans)dan farqlagan. Aynan shu farqlash — bilim tizimi (kompetensiya) va uning amaliy namoyon bo'lishi (performans) o'rtasidagi tafovut — keyinchalik kompetensiyaning ikki qatlamli, ya'ni eksplitsit (anglangan, ta'riflab bo'ladigan) va implitsit (anglanmagan, avtomatlashgan) tarkibiy qismlarga ega ekanligi haqidagi zamonaviy tushunchaning nazariy zaminini yaratdi. Milliy pedagogika fanida "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari ko'pincha farqlanadi: kompetensiya — shaxsda mavjud bo'lgan bilim, ko'nikma va sifatlar majmuasi sifatida, kompetentlik esa shu majmuani real faoliyatda qo'llay olish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Bu farqlanish, o'z navbatida, implitsit kompetensiya tushunchasini joylashtirish uchun qulay nazariy makon yaratadi: implitsit kompetensiya aynan kompetentlikning — ya'ni bilimni amalda qo'llash jarayonining — og'zaki ifodalab bo'lmaydigan, avtomatlashgan qismini anglatadi.

2. Implitsit bilim nazariyasi: M. Polanyi kontseptsiyasi

M. Polanyi tashkiloti (yashirin) bilim nazariyasi implitsit kompetensiya tushunchasining falsafiy poydevorini tashkil etadi. Polanyi barcha eksplitsit, ya'ni til orqali ifodalangan bilim tatsit bilimga asoslanishini, tatsit bilim esa mustaqil holda mavjud bo'la olishini ta'kidlaydi. Bu

nazariyaga ko'ra, mutaxassis o'z faoliyatida foydalanadigan qoidalarining barchasini so'z bilan ifodalay olmaydi — masalan, tajribali shifokor tashxis qo'yishda, yoki tajribali pedagog sinf vaziyatini boshqarishda, ko'plab mezonlarni ongli tahlil qilmasdan, "subsidiar ong" (subsidiary awareness) darajasida qo'llaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda bu g'oya pedagogik kompetentlikni tahlil qilish uchun asos sifatida qo'llanilmoqda: o'qituvchining sinfdagi favqulodda vaziyatlarga intuitiv munosabat bildirishi, shogirdlarning holatini "sezish" qobiliyati aynan implitsit kompetensiyaning namoyon bo'lish shakli sifatida izohlanadi.

3. Implitsit o'rganish: kognitiv-psixologik mexanizm

A. Reberning implitsit o'rganish konsepsiyasi implitsit kompetensiyaning qanday shakllanishini kognitiv jihatdan izohlaydi. Reber o'tkazgan eksperimentlarda ishtirokchilar murakkab grammatik yoki statistik qonuniyatlarni ularni ongli tarzda ifodalay olmagan holda ham muvaffaqiyatli o'zlashtirganlar. Bu holat shuni ko'rsatadiki, inson miyasi atrofdagi murakkab, ko'p o'lchamli qonuniyatlarni ongli e'tibordan tashqarida, takroriy tajriba orqali o'zlashtirish qobiliyatiga ega. Kasbiy ta'lim nuqtai nazaridan bu shuni anglatadiki, implitsit kompetensiyalarning muhim qismi maxsus o'qitilmasdan, balki real amaliyot, kuzatish va takrorlanuvchi tajriba jarayonida — masalan, ustoz-shogird tizimida — shakllanadi.

4. Implitsit nazariyalar va shaxsning o'z qobiliyatiga munosabati

K. Dvekning implitsit nazariyalar (mindset) yondashuvi implitsit kompetensiyaning yana bir qatlamini ochib beradi — bu shaxsning o'z qobiliyati va kompetensiyasining tabiati haqidagi chuqur, ko'pincha anglanmagan e'tiqodlaridir. "O'sish nazariyasi" (incremental) va "barqaror nazariya" (entity) o'rtasidagi farq shuni ko'rsatadiki, shaxsning o'z kompetensiyasini rivojlantirish borasidagi implitsit e'tiqodlari uning o'quv motivatsiyasi, maqsad tanlashi va murakkab vaziyatlarga munosabatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Demak, implitsit kompetensiya nafaqat ko'nikma darajasidagi avtomatlashgan bilim, balki shaxsning o'ziga va o'z rivojlanish salohiyatiga nisbatan implitsit qarashlarini ham qamrab oladi.

5. Mahoratni bosqichma-bosqich egallash modeli

X. va S. Dreyfuslarning besh bosqichli modeli (yangi boshlovchi, ilg'or boshlovchi, malakali, mohir va ekspert) implitsit kompetensiyaning kasbiy mahorat ichida qanday shakllanib borishini dinamik jihatdan izohlaydi. Model bo'yicha, faoliyatning dastlabki bosqichlarida mutaxassis aniq, eksplitsit qoidalar tayanadi, biroq tajriba ortishi bilan bu qoidalar avtomatlashadi va ekspert darajasida faoliyat ko'pincha "detallashtirilgan tanlov" qilmasdan, intuitiv va vaziyatga chuqur singib ketgan holda amalga oshiriladi. Aynan shu yuqori bosqich — qoidadan intuitsiyaga o'tish — implitsit kompetensiyaning kasbiy mahoratdagi eng yuqori namoyon bo'lish shaklini tashkil etadi.

6. Implitsit va eksplitsit kompetensiyalarning nisbati va tarkibiy tuzilishi

Yuqorida ko'rib chiqilgan nazariyalarni umumlashtirish asosida implitsit kompetensiyani quyidagi asosiy tarkibiy komponentlar orqali tavsiflash mumkin: (1) protsedural-amaliy komponent — avtomatlashgan, ongli e'tibor talab qilmaydigan harakatlar va ko'nikmalar; (2) intuitiv-baholovchi komponent — vaziyatni tezkor va so'zsiz baholash qobiliyati; (3) implitsit e'tiqod komponenti — shaxsning o'z qobiliyati va rivojlanish salohiyati haqidagi anglanmagan qarashlari; (4) ijtimoiy-kontekstual komponent — muloqot va hamkorlik jarayonida so'zsiz o'zlashtiriladigan normalar va odatlar. Eksplitsit kompetensiya bilan implitsit kompetensiya bir-biriga zid emas, balki bir butun kasbiy kompetentlikning ikki o'zaro bog'liq qatlamini tashkil etadi: eksplitsit bilim ta'lim dasturlari orqali uzatilsa, implitsit kompetensiya asosan amaliyot, kuzatish, mentorlik va takroriy tajriba orqali shakllanadi.

7. Ta'lim jarayonida implitsit kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi

Implitsit kompetensiyalarning yashirin, so'z bilan to'liq ifodalalanmaydigan tabiati ularni an'anaviy o'qitish va baholash usullari orqali rivojlantirish va o'lchashni qiyinlashtiradi. Shu bois zamonaviy ilmiy adabiyotda amaliyotga asoslangan ta'lim, ustoz-shogird (mentorlik) tizimi, ke'fs-stadi va simulyatsion mashg'ulotlar, shuningdek reflektiv amaliyot (o'z faoliyatini tahlil qilish) kabi usullar implitsit kompetensiyalarni rivojlantirishning eng samarali vositalari

sifatida tavsiya etiladi. Milliy ta'lim tizimida ham kasbiy ta'limni tashkil etishda nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy tajriba almashinuvi, malaka oshirish kurslari va interaktiv usullarni kuchaytirish zarurligi ta'kidlanmoqda — bu talablar, mohiyatan, implitsit kompetensiyalarni rivojlantirish ehtiyoji bilan bevosita bog'liqdir.

Xulosa va takliflar.

O'tkazilgan ilmiy-nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, implitsit kompetensiya tushunchasi fanlararo xarakterga ega bo'lib, u falsafa (M. Polanyi), tilshunoslik (N. Xomskiy), kognitiv psixologiya (A. Reber, K. Dvek) va kasbiy mahorat nazariyasi (X. va S. Dreyfuslar) doirasida shakllangan g'oyalarning uyg'unlashuvi natijasida vujudga kelgan. Implitsit kompetensiya — bu mutaxassisning kasbiy faoliyatida namoyon bo'ladigan, biroq to'liq ongli ravishda anglanmaydigan va so'z bilan to'liq ifodalab bo'lmaydigan bilim, ko'nikma va e'tiqodlar majmuasidir. U eksplitsit kompetensiyaga qarama-qarshi emas, balki uni to'ldiruvchi, kasbiy mahoratning yuqori bosqichlarida ustuvor ahamiyat kasb etuvchi tarkibiy qism hisoblanadi. Milliy pedagogika fanida ushbu tushunchaning alohida tadqiq etilmaganligi kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda, xususan, implitsit kompetensiyalarni aniqlash, o'lchash va ularni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish masalalari alohida ilmiy tadqiqotni talab etadi.

Adabiyotlar / Jumepamypa / Reference:

- Chomsky N. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. – Cambridge, MA: MIT Press.
- Dreyfus H.L., Dreyfus S.E. (1980) *A Five-Stage Model of the Mental Activities Involved in Directed Skill Acquisition*. — Berkeley: University of California.
- Dweck C.S. (2006) *Mindset: The New Psychology of Success*. — New York: Random House.
- Papadimos T.J., Hsu J., Pappada S.M. (2026) *Insights From Michael Polanyi: Tacit Knowledge and Its Critical Importance in Medical Education // Cureus*.
- Polanyi M. (1958) *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press.
- Polanyi M. (1966) *The Tacit Dimension*. — Chicago: University of Chicago Press.
- Reber A.S. (1993) *Implicit Learning and Tacit Knowledge: An Essay on the Cognitive Unconscious*. — Oxford: Oxford University Press.
- Tojiboeva G.R., Pulatova D.T. (2020) *Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot // Academic Research in Educational Sciences*. — T. 1, № 3. — B. 214.
- White R.W. (1959) *Motivation reconsidered: The concept of competence // Psychological Review*. Vol. 66, No. 5. — P. 297–333.
- Wieser C. *The Development of Pedagogical Competence in Tacit Knowing: Towards a Polanyian Framework for the Empirical Analysis of Competence Development // Tradition & Discovery: The Journal of the Polanyi Society*. — Vol. 48, No. 2. — P. 22–35.